

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI

UOT 372.881.111.1

Sevda Rafiq qızı İmanova,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI SƏRİŞTƏNİN FORMALAŞDIRILMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Севда Рафик гызы Иманова,
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Университет Языков

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Sevda Rafiq İmanova,
PhD in pedagogy, associate professor
Azerbaijan University of Languages

PSYCHOLOGICAL BACKGROUNDS OF INTERCULTURAL COMPETENCE FORMING IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING (ELT)

Xülasə. Məqalə xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarının problemlərindən bəhs edir. İngilis dilinin tədrisi prosesi kommunikativ yanaşma metoduna əsaslanmalıdır. Sözügedən proses bütövlükdə məqsədyönlü və sisteməlik olmalıdır. Bu tədris prosesini daha da effektiv edəcəkdir. Müvafiq sahədə mövcud olan ədəbiyyatın təhlilinə geniş yer verilmişdir. Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının psixoloji əsasları araşdırılmış və onun metodologiyada rolu vurğulanmışdır.

Açar sözlər: *psixologiya, mədəniyyətlərarası səriştə, dil, metod, nitq*

Резюме. Статья посвящена психологическим основам формирования межкультурной компетенции в преподавании английского языка. Процесс обучения английскому языку должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучение устной речи должно носить целенаправленный и системный характер, что должно содействовать повышению эффективности данного процесса. В статье большое внимание обращено на литературные анализы. Автор пытается раскрыть роль межкультурной компетенции, ссылаясь на работы ученых, исследовавших эти аспекты.

Ключевые слова: *психология, межкультурная компетенция, язык, метод, речь*

Summary. The article deals with the problem of psychological background of intercultural competence forming in ELT. English teaching process should be based on the communicative – functional approach method. The whole process should be a goal-oriented and systematic. It will make the process more effective. A great attention has been paid to the literature analyses. One of the important goals of the article is to determine and find out the psychological background of intercultural competence in ELT. At the same time, author emphasizes its role in methodology.

Key words: *psychology, intercultural competence, language, method, speech*

Psixologiya psixi fəaliyyətlər və davranışlar haqqında sistemli və elmi araşdırmaların daxil olduğu akademik və təbii elmlər sahəsidir.

Bu gün hamıya məlumdur ki, psixologiya elminin töhfələri xarici dillərin tədrisində, dil öyrənmədə böyük rol oynayır.

Tədqiqatçılar idraki inkişafın dil öyrənmə qabiliyyətləri də daxil olmaqla dörd mərhələsini qeyd edirlər:

1. *Sensimotor mərhələ (0-2 yaş)*. Bilik və yaxud zəka dil də daxil olmaqla məhdud sayda simvolların istifadə olunduğu fiziki qarşılıqlı əlaqələrə və təcrübəyə əsaslanır.

2. *İlkin əməliyyatlar mərhələsi (2-7 yaş)*. Zəka getdikcə simvolların istifadəni və dilin inkişafını nəzərdə tutur.

Bu mərhələdə yaddaşın və təxəyyülün inkişafı ön plana keçir. Uşaqlar psixoloji mənada çox eposentrik olur və heç bir şeyə fərqli yanaşa bilmirlər. Həmçinin, onların düşüncəsi məntiqi deyil və əsaslandırmaq qabiliyyətləri olmur.

3. *Dəqiq əməliyyatlar mərhələsi (7-11 yaş)*. Zəka getdikcə konkret əşyaların məntiqi və müəssəkil yollarla əlaqələndirilməsi ilə müşayiət olunur. Bu dövrdə uşaqlar artıq induktiv əsaslandırmanı və müəyyən bir təcrübəni götürüb ümumi prinsipə tətbiq etməyi bacarırlar. Bu mərhələdə onlar nisbətən az eposentrik olurlar.

4. *Rəsmi əməliyyatlar mərhələsi (11 yaş və daha yuxarı)*. Zəka mücərrəd anlayışlara aid olan simvolların məntiqi istifadəsi ilə müşayiət olunur. Yeniyetmələr fərziyyə irəli sürməyə, həm induktiv, həm də deduktiv əsaslandırmadan istifadə etməyə qadir olurlar.

Görkəmli psixoloq L. Viqotskiyə görə, dil sosial anlayışdır və sosial qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə inkişaf etdirilir. Dili mənimsəmək sadəcə uşağın sözləri səsləndirməsi deyil, dil və düşüncə arasındakı müstəqil inkişaf prosesini əhatə edir.

L. Viqotskinin tanınmış nəzəriyyəsi "proksimal inkişaf zonası"na görə, müəllimlər uşağın dil qavrayışını genişləndirməkdən əvvəl onun öyrənmə gücünü nəzərə almalıdırlar. O, proksimal inkişaf zonasını "problemi müstəqil həll etmə bacarığı ilə müəyyənləşdirilən faktiki inkişaf səviyyəsi və problemi böyüklərin göstərişi və yaxud daha bacarıqlı yoldaşlarla əməkdaşlıq edərək, həll etmə bacarığı ilə müəyyənləşdirilən potensial inkişaf səviyyəsi arasındakı məsafə" kimi xarakterizə edir [1, s. 33].

Xarici dilin tədrisinin ilkin və əsas məqsədi dilöyrənlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılmasıdır. Mədəniyyətlərarası sərəş-tənin inkişaf etdirilməsi məsələsinə də bu prizmadan yanaşsaq, sözügedən sərəş-tənin insanlar-

də səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini onun psixologiyasını bilmədən müəyyənləşdirə bilmərik. Psixologiya bizi bu bacarıqların və vərdişlərin necə formalaşdırılması yolları, əvvəlcədən qazanılması vərdişini yenisini əldə etməyə necə təsir etdiyi haqqında biliklərlə təmin edir.

Məsələn, tanınmış psixoloq Z.İ. Jinkin nitqin mexanizmləri haqqında araşdırmalarında belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, sözlər və onların birləşdirilməsi qaydaları demək olar ki, əsasən beynin kinetik mərkəzində sönmüş haldadır.

Qulaq signalı qəbul etdikdə o, beynə və onun eşitmə mərkəzinə çatır və sonra kinetik mərkəzə keçir [2, s. 6].

Beləliklə, əgər müəllim dilöyrənlərin ingilis dilində mədəniyyətlərarası sərəş-tənin inkişaf etdirilməsini istəyirsə, o, dilöyrənlərin dili eşitməsi və danışması üçün bütün imkanlardan istifadə etməlidir.

Mədəniyyətlərarası sərəş-tənin səmərəli şəkildə öyrənilməsi həm də onların yaddaşından asılıdır. Buna görə də müəllim dilöyrənlərə öyrənilən materialı necə müvəffəqiyyətlə əzbərləməyə və yadda saxlamağa kömək etməyi bacarmalıdır.

Burada yenə də psixoloji araşdırmalara nəzər salmaq lazımdır.

Psixoloji araşdırmalara əsasən insan yaddaşını iki yerə bölmək olar:

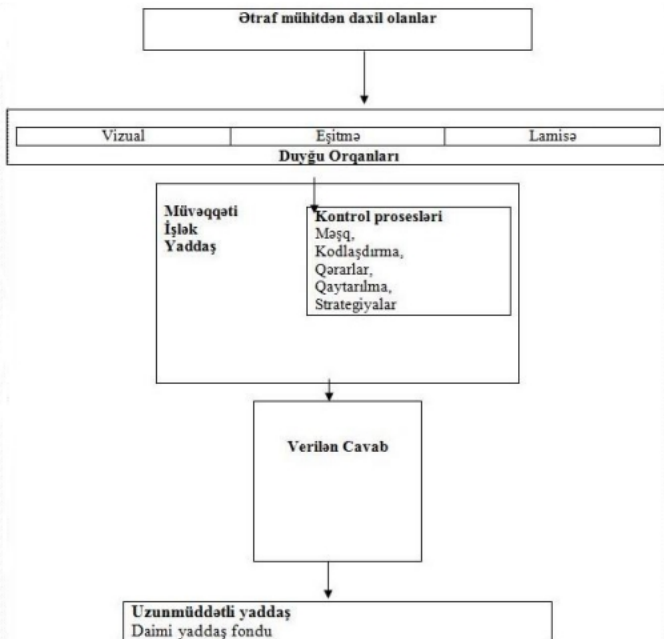
- 1) qısamüddətli yaddaş;
- 2) uzunmüddətli yaddaş [1, s. 1].

Ətraf mühitdən daxil olan informasiya duyğu orqanları vasitəsilə qəbul olunur və qısamüddətli yaddaş keçir. Informasiya müvəqqəti olaraq, qısamüddətli yaddaşda saxlanılır, informasiyanın saxlanma müddətinin uzunluğu nəzərə alınmadan asılıdır.

Nəzarət prosesləri dedikdə informasiyanın məşq, kodlaşdırma, obrazlaşdırma və s. yollarla yaddaşda saxlanması nəzərdə tutulur. İnformasiya qısamüddətli yaddaşda saxlanılan dövrdə o, uzunmüddətli yaddaşda köçürülə bilər. İnformasiya qısamüddətli yaddaşda olduğu zaman müddətli yaddaşda həmin informasiyaya bağlı olan digər bir məlumat aktivləşə və yenidən qısamüddətli yaddaşda keçə bilər. Bir sözlə, bütün nəzarət prosesləri qısamüddətli yaddaşda aparıldığına görə onu həm də "işlək yaddaş" adlandırırlar.

Məsələn, əgər bir üçbucaq şəkli təqdim olunarsa, burada vizual informasiya emal olunur və qısamüddətli yaddaşa daxil olur.

Beləliklə, əgər bu vizual informasiya ilə bağlı olan “üçbucaq” sözü uzunmüddətli yaddaşa artıq mövcuddursa, bu verbal işarə də qısamüddətli yaddaşa daxil olur.

Yuxarıda qeyd olunan yaddaşın xüsusiyyətlərini bilmədən müəllimlər dərstdə mədəniyyətlərarası səriştə ilə bağlı informasiyanı necə təqdim etməyi və onun yaddaşa hansı yolla saxlana biləcəyini müəyyən edə bilmir.

Xarici dillərin tədrisi metodları ali sinir sisteminin fiziologiyası ilə müəyyən əlaqəyə malikdir. Dil tədrisinin metodologiyası tarixində mühüm əhəmiyyət daşıyan və bir neçə metodun yaranmasının əsasında duran davranış nəzəriyyəsi, xüsusilə bu nəzəriyyədən bəhrələnən və eyni zamanda onu inkişaf etdirən İ. Pavlovun “şərti reflekslər”, “ikinci signal sistemi” və “di-

namik stereotip”, B.F. Skinnerin “operant şərtləndirmə” nəzəriyyələri buna nümunədir. Bir-birilə sıx əlaqədə olan bu nəzəriyyələrin hər biri xarici dilin tədrisi ilə birbaşa bağlıdır [3].

İ. Pavlova görə, vərdişlər şərti reflekslərdir və şərti reflekslər keçmişdə tez-tez təkrarlanan eyni bir hərəkətin nəticəsi olaraq, müəyyən bir stimula cavab vermək üçün avtomatik şəkildə icra olunan hərəkətdir. Əgər biz şərti reflekslər nəzəriyyəsini geniş şəkildə araşdırsaq, görərik ki, bu vərdişləri aşılamağın bir vasitəsi kimi dilöyrənlərin verilən materialı tez-tez təkrarlaması və yenidən baxmasının əhəmiyyətini izah

edir və təsdiqləyir. İ. Pavlov göstərdi ki, insanın ali sinir fəaliyyətləri – danışq və düşünmə – sinir sisteminin daxilində olan xüsusi üzvi strukturlar sisteminin funksiyalarıdır. Bu sistem yalnız insanda inkişaf etmişdir. Bu sistem imkan verir ki, beyin xarici stimullar və yaxud duyğu orqanları vasitəsilə qəbul edilən siqnalara cavab verdiyi kimi, daxili stimullara da cavab versin. İ. Pavlov bunu ikinci siqnal sistemi adlandırmışdır [4, s. 7].

B.F. Skinner isə İ. Pavlovdan fərqli olaraq, düşündü ki, davranışdan əvvəl gələnlər deyil, ondan dərhal sonra gələnlər davranışa təsir göstərir [5, s. 45].

Ümumiyyətlə, davranış nəzəriyyəsinə əsasən insan davranış öyrənmə prosesində üç əsas elementdən asılıdır:

1. Davranışı ortaya çıxarmağa xidmət edən *stimul*;

2. Stimulun səbəb olduğu *cavab*;

3. Cavabın uyğun olub olmadığını müəyyənləşdirməyə və gələcəkdə cavabı təkrarlamaq üçün ruhlandırmağa xidmət edən *möhkəmləndirmə* [6, s. 56].

Beləliklə, insan davranışının formalarının dan biri də dillə davranmaqdır.

Məsələn, insan müxtəlif mədəni kommunikativ situasiyalarda danışaraq cavab verir. Buna görə də, mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması zamanı təhsilənlər öyrəndikləri dili elə bir davranış kimi mənimsəməlidirlər ki, bu onlara real kommunikativ situasiyalarda kömək etsin.

Müəllimdə isə başlıca məqsəd mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasına motivasiyanın inkişaf etdirilməsinə kömək etmək olmalıdır. Lakin motivasiyanın əhəmiyyətindən danışarkən həm dilöyrənlərin, həm də dili tədris edən müəllimin motivasiya səviyyələri, bilavasitə onların həyat tərz, arzu və niyyətləri özlərinə və digər insanlara qarşı münasibətlərindən, eləcə də onların intellektual səviyyələrindən və dünyə görüşlərindən asılıdır.

70-ci illərdən etibarən bir çox tanınmış dilçilər təkid edirdilər ki, heç bir dilçilik nəzəriyyəsi müasir dövrdə öz obyektlərinin psixi reallığı məsələsindən yan keçə bilməz. Seçilmiş nöqteyi-nəzər bizi məcbur edir ki, insanın yalnız necə danışmasını deyil, onun bu zaman hansı mədəni, diskursiv biliklərlə üyülənmasını və bu

biliklərdən necə istifadə etməsini, həmçinin danışmanın müəyyənləşdirdiyi dəlil və sübutların məzmununu necə seçməsini aydınlaşdıraraq. Biz bu seçim altında insanın istədiyi fikri dil şəklində formalaşdırmasına, ifadə etməsinə hazırlığını başa düşürük. Bütün törətmə prosesini daha da tam şəkildə əks etdirmək üçün dilin təsirini fikri, yaxud xəbər verilənin verballaşmasını bütün mərhələlərdə izləmək lazım gəlir. Amma belə bir təsir nitq qabağı və nitqin törəməsi mərhələlərində başlanır, bu zaman dil fikrin formalaşmasına daha artıq təsir edir. İnsanın danışmaq istədiyi situasiyanı bölüşmə prinsipi, həmçinin, hadisələrin, yaxud, insanın əvvəlki təcrübəsi ilə bağlı olan başqa məzmunun üzvlənməsi onun dil bilikləri ilə bağlıdır. Onlar təkcə formalaşan sintaktik strukturun leksik vahidlərlə tanınmasını deyil, həmçinin sintaktik strukturun seçilməsində, gələcək cümlənin nominativ bloklarının müəyyənləşdirilməsində də hərəkətə gətirilir.

Bu baxımdan insan beyninin quruluş xüsusiyyətlərini, yarımkürə fərqləri və onların başlanğıc assimmetriyasını, insanın varlığı və onun qavrama xüsusiyyətini nəzərə almaq xüsusilə vacibdir.

L.İ. Umanski və A.N. Lutoşkin yazır ki, əgər siz insanları anlayır və ya başa düşürsünüz, onları hiss edirsinizsə, onlara və ümumi işə görə ürayınız ağrıyarsa, yəni, müsbət psixoloji təsir gücünüz varsa o zaman sizin üçün insanları maraqlandırmıq, cəlb etmək, doğru dəyərləndirmək və yalnız düzgün təsir üsulu seçmək, psixoloji baxımdan təsir göstərmək daha asan olur [5, s. 49].

Burada psixologiyanın danılmaz rolu açıq-aydın göstərilir.

Məlumdur ki, struktur dilçilik dil tədrisinə böyük təsir etmişdir. Struktur dilçiliyin ən mühüm doktrinasına görə, dilin ilkin mühiti şifahidir, yəni dildir. Bir sıra görkəmli dilçilər tərəfindən irəli sürülən fikirlər və yaradılan nəzəriyyələr dil tədrisinin metodikasında geniş tətbiq olunur.

Bunlardan V. Humboldt, H. Şteyental, İ. Seçenov, L. Blumfeld, M. Morris, N. Xomski, A.A. Leontyev və başqalarının fikirləri xüsusilə əhəmiyyətlidir. Bu alimlər dilə yalnız lingvistik baxımdan yox, həm də psixi prizmadan yanaşmaqla bir daha təsdiq etdilər ki, dilin və ya nitqin əsl mahiyyəti məhz dərk etmə və təfəkkür prosesində üzə çıxır [5, s. 34].

Bələliklə, dili tədris edən mütəxəssis mövcud metodların əsasında hansı fikirlərin dayandığını psixoloji, linqvistik, fizioloji və pedaqoji cəhətdən təhlil etməyi bacarmalıdır.

Xarici dilin mənimsənilməsinə aid olan nəzəriyyələr metodların yaranmasında və inkişafında mühüm rol oynamışlar. Bu nəzəriyyələri ümumi şəkildə P. Ur belə qruplaşdırır:

1. **"İntuitiv mənimsəmə.** Biz digər bir dili öz ana dilimizi öyrəndiyimiz yolla öyrənirik. Bu autentik kommunikativ situasiyalarda dildən çoxlu istifadə etməklə intuitiv mənimsəmədir.

2. **Vərdiş formalaşdırma.** Biz dildəki formaları düzgün cəhətdən avtomatik ifadə etməyi bacarana kimi dil modellərini təqlid edir, yadda saxlayır və məşq edirik.

3. **İdraki proses.** Dil əsas qaydaları anlamağı tələb edir. Biz bu qaydaları mənimsəyə bilsək, onları müxtəlif kontekstlərdə istifadə etməyə nail olacağıq.

4. **Bacarıq öyrənmə.** Dil bacarıqdır. Biz onu məktəbdə digər bacarıqları öyrəndiyimiz kimi öyrənirik. Bizə bu qaydalar və yaxud sözlər izah edilir, biz isə onları başa düşür, mənimsəyənə və bacarıqla, rəvan şəkildə istifadə edəndə qədər məşq edirik [8, s.6].

Bu dörd nəzəriyyə üçün əsas ziddiyyətli anlayışlar dilin dolayı yolla və yaxud birbaşa yolla öyrədilməsi və öyrənilməsidir. Dilin dolayı yolla tədrisi o deməkdir ki, biz dili qaydalarla işləmədən və sözləri tərcümə etmədən şüurlı mənimsəyirik. Yuxarıdakı ilk iki nəzəriyyə əsasında yaranan metodlar buna xidmət edir. Üçüncü və dördüncü nəzəriyyənin əsasında yaranan metodlar isə bizə dilin necə işləndiyini şüurlu şəkildə anlamağa imkan verir. Bu dilin birbaşa, yəni, açıq şəkildə tədrisi deməkdir.

Yeri gəlmişkən, tələbələrə mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsində iki əsas mərhələni göstərmək olar:

1. Mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılması (aşağı kurslar);

2. Əldə edilmiş mədəni bacarıqların təkmilləşdirilməsi (yuxarı kurslar).

Mədəniyyətlərarası səriştənin inkişaf etdirilməsi prosesi kommunikativ-yönlü, situativ-yönlü olmalı, müvafiq olaraq təlim prosesində günün tələblərinə uyğun olan kommunikativ-yönlü tapşırıq və çalışmaları yerinə yetirilməsi

sözügədən kompetensiyanın aşılınması prosesi-ni səmərələşdirən və intensivləşdirən motivasiyaedici amillərdən biridir. Burada da psixoloji amil olaraq, motivasiya ön planda qərarlaşır. Metodist və psixoloqlar (Zimnyaya J.A., Zinkov N.I., Morskaya S.L., Rubinşteyn A.N., Leon-tyev A.A. və başqaları) nitq situasiyaların əyani-lik vasitələrindən istifadə etməklə yaradılmasını ən səmərəli yolu olduğunu qeyd edirlər. Əyani-lik prinsipinə riayət etməklə danışmaq üçün stim-ül yaradılır. Xarici dil dərslərində istifadə olu-nan əyani vasitələr tələbələrə fəallaşdırmaqla, onları real kommunikasiya prosesinə cəlb et-məklə təqdim edilən dil və nitq materiallarının daha səmərəli şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir [4, s. 34].

Bələliklə, cəmiyyət üzvü olan insanlar ixti-yarlarında olan mümkün bütün dil vasitələrindən istifadə edərək istəklərini (bu istəkləri müvafiq sosial komponentə malik sosial kontekst və kon-kret situasiyaya bağlı kommunikativ kontekst müəyyənləşdirir) mətn və yaxud digər semiotik sistemlərin köməyi ilə digərləri ilə bölüşür və nə-ticədə diskurs adlandırılan çox mürəkkəb psixo-loji, sosioloji, linqvistik, semiotik və mədəni ma-hiyyətli bir hadisə baş verir [7, s. 64].

Bu mənada mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasında psixoloji məqamların nə-zərə alınması vacib və aktual məsələ kimi həmi-şə diqqət mərkəzində olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Mədəniyyətlərarası səriştənin uğurla həyata keçirilməsi kommuni-katorların psixoloji statuslarından çox asılıdır. Sözügədən məqalədə ingilis dilinin tədrisində təhsil alanların mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdırılmasının psixoloji əsaslarına ay-dınlıq gətirilir. Eyni zamanda, tədris prosesində psixoloji məqamların nəzərə alınması ön plana çəkilir. Bu mənada mövzu aktual hesab olunur.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, tədris prosesindəki dil faktları ilə psixoloji reallıqlar sintez olunmuş şəkildə təqdim edilir və bu sahədə aparılmış tədqiqat işlərinə müraci-ət edilərkən psixoloji faktlar araşdırılır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici dil müəllimləri tədris prose-sində mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşdı-rılmasında məqalədə təqdim olunan məlumatlar-dan məlumatlardan istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Vygotsky's Educational Theory in Cultural Context. Edited by Alex Kozulin, Boris Gindis, Vladimir S. Ageyev, Suzanne M. Miller. Cambridge University Press, 2003, 477 p.
2. Жинкин Н.И. Психологические основы развития речи. В защиту слова. 1966, с. 5-25
3. <https://www.simplypsychology.org/operant-conditioning.html>
4. А.А. Леонтьев, Е. Ф. Парасов, Ю.А. Национально-культурная специфика речевого поведения. СССР.М.: Наука, 1977, 552 с.
5. Леонтьев А. А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. М.: Наука, 1969, 307 с.
6. Berns, M. Context of Competence: Social and cultural considerations in communicative language teaching. New York: Plenum Press, 1990, 456 p.
7. Ur P. A course in English Language Teaching. Cambridge University Press, 2012, 325 p.
8. А. Мəммədov., М. Мəммədov. Diskurs ədqiqi. Bakı, 2016, 111 s.
9. Зимняя И. А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. М.: Просвещение, 1978, 159 с.

E-mail: sevda.imanova11@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped ü.fəls.dok., dos. F.Ə. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 02.12.2020